

національні українські особливості стають цьому на заваді. І все ж, на нашу думку, лібералізм – це саме та ідея, яка б могла об'єднати, згуртувати й примирити суспільство посередництвом свого головного постулату – збереження права кожної особи окремо й усіх разом. Але для цього слід ще чимало докласти зусиль як теоретикам, так і практикам концепції лібералізму.

Список літератури: 1. Секиринский С.С., Шелохаев В.В. Либерализм в России. Очерки истории середины XIX – начала XX века. М., 1995. 2. История политических и правовых учений / Под ред. В.Нерсесянца. М., 1997. 3. Українська державність у XX ст.: Історико-політичний аналіз. К., 1996. 4. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762-1914. М., 1995. 5. Селезнёва Л.В. Российский либерализм XIX века и вопрос о заимствовании иностранного опыта. М., 1993. 6. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе : У 2-х т. Т.1. К., 1994. 7. Драгоманов М.П. Вольный союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы // Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова / Под ред. Б.Кистяковского: В 2-х т. Т.1. Париж, 1905. 8. Драгоманов М.П. «Передне слово» до «Громади» // М.Драгоманов. Вибрані твори. К., 1991. 9. Драгоманов М.П. Проєкт основаній устава українського общества «Вольный союз» – «Вільна спілка» // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. К., 1993. 10. Переписка М. Драгоманова з М.Павликом (1876-1895): У 7-ми т. Т.3. Чернівці, 1910. 11. Скаун О.Ф. М.П.Драгоманов как политический мыслитель. Х., 1993. 12. Історія України: нове бачення: У 2-х т. Т.1. К., 1994. 13. Історія України в особах XIX – XX століття. К., 1995. 14. Василенко Н.П. Богдан Александрович Кистяковский // Социологические исследования. 1994. №№ 2,4-5. 15. Кистяковский Б.А. Государство правовое социалистическое // Вопросы философии и психологии. 1906. Ноябрь-декабрь.

Надійшла до редколегії 21.04.05

А.П. Артеменко, Я.І. Артеменко

МЕТАМОРФОЗИ ІДЕЇ ФЕДЕРАЛІЗМУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Демократична традиція країн західного світу опрацьовувала ідею федеративного державного устрою ще з часів перших буржуазних революцій. В модерній історії класикою федеративної практики стали Сполучені Штати Америки після прийняття федеративної конституції 1787 року, Швейцарська федерація кантонів, яка набула сучасного вигляду з 1848 року, Канада з 1867 року. В американо-європейській політико-правовій думці синхронно оформилась ідея нації як суб'єкта права і ідея держави як виразника національних інтересів. По суті, у XIX ст. сформувалось типове модерне уявлення про національну державу, а ідея федералізму виникла як наслідок послідовного опрацювання нової системи організації суспільних відносин, які б гарантували усунення причин несвободи особи.

Історично ми можемо виділити дві версії ідеї федералізму, які відповідають різним умовам і різним рівням соціально-політичного розвитку суспільств.

Перша версія федералізму відповідає добі боротьби радикально налаштованих верств суспільства за розширення прав і свобод особи. Головна

мета такого федералізму – зберегти унікальність кожної культурно-політичної спільноти. Це «федералізм особливого», який генетично близький до ідеї захисту індивідуальних прав і свобод. Це, так би мовити, перший крок генералізації ідеї прав особи, який пов'язаний з утвердженням прав і свобод нації як виразника особливого, індивідуального, неповторного менталітету, способу життя, культурної традиції, соціального устрою, правової свідомості тощо.

Головна ідея цієї версії федералізму – захист прав меншин. Лібералізм XIX ст. породив формулу організації державного устрою, який відповідає вимогам забезпечення індивідуальної свободи : підстава для свободи особи – автономія національної групи. Цей принцип однаково діяв в політичній практиці майже всіх країн Європи в XIX ст. Навіть Англія в другій половині XIX ст. зіткнулася з проблемою обговорення культурно-політичної автономії Уельсу. Хомрул для етнічних груп, які мали б розчинитися в єдиній нації-засновниці всесвітньої колоніальної імперії, став проблемою №1.

Гострота аналогічних проблем в інших великих імперіях Європи посилювалась проблемою взаємовідносин нації правлячих і нації підлеглих. Австрія і Росія стикнулися в другій половині XIX ст. з національним питанням на рівні вимог конституційного обмеження прав монарха, реформи державного устрою, яка передбачала федеральну організацію держави.

Друга версія федералізму виходить з протилежної позиції. Процеси глобалізації економічних, культурних, політичних відносин призводять до необхідності об'єднання малих державних утворень в федерації задля зняття ізоляції і розширення можливостей кожного члена суспільства в реалізації своїх прав на досягнення цивілізації. У руслі цієї течії федералізму простежується ще одна тенденція – це зняття проблем великих соціально-політичних об'єднань, які чинять утиски для місцевих громадян, шляхом передачі частини владних вповноважень на рівень місцевого самоврядування. Федералізація такого роду працює за принципом розпорошення великих соціальних організмів. Право вирішувати проблему регіонального характеру передається місцевим громадам. Таким чином, досягається вирішення проблеми націй-держав, яка пов'язана з бажанням громадян бути водночас «глобальним споживачем» і не втратити місцевої індивідуальності.

Ідея федералізму генетично випливає з історичних умов розвитку української державності. Рухаючись в типовому для XVII ст. напрямку пошуку засобів збереження національної унікальності, в українській політичній практиці широко використовувались засоби федеративної політики. Українська держава часів Б.Хмельницького, І. Виговського дає нам приклад пошуку моделі конфедерації.

Ідея федеративного устрою Росії поширюється серед членів дворянських революційних товариств на початку XIX ст. в руслі рецепції ліберальної ідеології вітчизняною політико-правовою думкою. В 1823 р. в Росії виникло Товариство об'єднаних слов'ян, яке однією з цілей своєї діяльності бачило створення федерації слов'янських народів. Так само і в Конституції Н. Муравйова ми знаходимо положення про федеративний устрій Росії.

Національна політико-правова традиція опрацьовує ідею федерально-державного устрою в межах першої версії федералізму, тобто надання нації права державно-політичної автономії в рамках реформованої Російської імперії як федерації народів.

Ідеалом держави, за визначенням «Книги буття Українського народу», була Слов'янська федерація, в рамках якої повинна бути проведена широка демократизація суспільства, ліквідовані кріпацтво і станова нерівність громадян. Звертає увагу на себе той факт, що вирішення національного питання діячі Кирило-Мефодіївського товариства пропонували в дусі панславізму. З'єднання слов'янських народів у федерацію, подібну до Сполучених Штатів Америки, давало можливість, з одного боку, відстоювати спільні державні інтереси, а з іншого, – зберегти державну і етнокультурну самостійність.

Виключне положення України в Слов'янській федерації обумовлювалось наявністю двох українських штатів: Східного та Західного. Дивовижно, що ідея соборності України набула вигляду двох штатів в єдиній федерації. Ми можемо припустити, що на формування цього положення в установчих документах товариства вплинули, з одного боку, чітке уявлення про особливості культурно-національної спільності двох регіонів України, які формувались під впливом різних за духом культурних світів слов'янської цивілізації – православної і греко-католицької. З іншого боку – послідовне слідування принципу індивідуальної свободи і бажання зберегти поле вибору культурної ідентичності.

О.Д. Градовський в праці «Основи російського державного права» яскраво доводив, що вся множина факторів історичного процесу може бути окреслена як своєрідність національного ґрунту. Державницько-правові інститути – це похідна від національних особливостей культури в її найширшому розумінні [1, с.69]. На переконання О.Д. Градовського, в успіхах кожної держави треба бачити результат певного співжиття, державного співрозвитку народів. «Держава є явищем історичним, тобто підпорядкованим умовам простору і часу. Від цих умов залежить практичне вираження державної ідеї, тобто кожна дана форма держави... Суспільство ХІХ століття звертає увагу не стільки на форму держави, як на завдання її діяльності і способи її реалізації» [1, с.31].

Реалізація громадянських свобод, за переконаннями українського культурницького руху середини ХІХ ст., безпосередньо пов'язана з ідеєю національно-культурного самовизначення. Національна ідея – це система ціннісних переконань, які ґрунтуються на рівноправності осіб і рівноправності націй. Забезпечити дане ґрунтування можна тільки за умов федерації народів. Після очевидних успіхів реформ в Австро-Угорщині, М.П. Драгоманов посилив в своїх роботах акцент федералізму. Його державницьким ідеалом, так само, як свого часу ідеалом кирило-мефодіївців, було створення української держави як демократичної республіки у складі слов'янської федерації, виключення будь-яких обмежень свободи слова, організацій, віросповідання. Тільки надзвичайні історичні обставини заста-

вили українських прихильників лібералізму відступити від ідеї федеративного майбутнього слов'ян і взяти курс на побудову незалежної української держави.

У роботах М.П. Драгоманова помітний вплив київської правової школи другої половини XIX ст. Його бачення федерації слов'янських народів стало ідеалом політики майже до проголошення Четвертого Універсалу Центральної ради. Члени такої держави персоніфікуються і набувають ознак організацій, що діють за нормами права, які створені не окремим представником, а всією міжнаціональною спільнотою. Нація стає збірним образом, суб'єктом правових відносин у федерації.

Згодом, в грудні 1916 р. ТУП надрукував декларацію під назвою «Наша позиція», де вимоги федеративного устрою, автономії України, реалізації прав на національну школу пролунали як позиція народу, який переживає національну трагедію. ТУП в цій декларації висловило своє ставлення до проблеми війни: «Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного державного устрою тих держав, з якими нас поєднала історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних і рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимось за демократичну автономію України, гарантовану також федерацією вільних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу... Ідучи до вказаної мети, шукаємо собі спільників ..., які підтримають основне наше домагання – автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах» [2, с.72].

Від ідеї персональної автономії, культурно-територіальної автономії українські політики прийшли до ідеї національного суверенітету. Так, в роботах В.В. Івановського говорилось про суверенітет як властивість влади, яка свідчить про зрілість певного суспільного союзу. Поява в національному русі вимог територіальної автономії свідчила про якісні зміни національної самоідентифікації, з одного боку, і вкорінення ідеї домінанти прав громадянського союзу в державі. Держава національна перетворилась на оригінальну модель соціального союзу: сукупність осіб, соціальних груп, об'єднаних верховною владою, але суспільні групи утворюються не під впливом держави, а є результатом процесу діяльності громадянського суспільства.

Ідея автономії і федералізму відштовхується від загальної ідеї спільноти як суб'єкта права. Як за часів просвітництва нація набула ознак суб'єкта міжнародної політики, так у XIX ст. після хвилі національного визвольного руху вона набула ознак суб'єкта права. До цієї ж думки схилився і М.М.Ковалевський в лекціях з теорії держави [3].

Формування держави М.М. Ковалевський розглядав як процес історичний, який передбачає зміну декількох форм спільності: народ – земля – політичне утворення – всесвітня федерація. Базовим положенням державного устрою в даній схемі є подолання протиріччя між рівністю і свободою. Рівність передбачає зречення ідеї життя за рахунок підкорення іншого, то-

го вітального принципу історичного соціального розвитку, на якому наполягали прихильники соціального дарвінізму. Свобода передбачає необмеженість дій. По суті М.М. Ковалевський запропонував ідею солідарності як своєрідний моральний принцип саморегламентатції певної спільноти чи союзу спільнот.

Згідно з положенням концепції М.М.Ковалевського можна сказати, що Україна часів революцій 1917 р. перейшла до рівня «земля – політичне утворення». Територіальна автономія, а за нею і вимоги створити власну суверенну державу – це крок розвитку ідеї «солідарності». «Солідарність» з іншими націями в праві на самовизначення, на власну форму політичного утворення. «Солідарність» М.М. Ковалевського у вигляді соціальних інститутів, суспільних порядків, політичної динаміки змін доволі яскраво знаходить своє відлуння в історичних процесах і політичній практиці 1917-18 років.

Концепція «солідарності» як невід'ємного елементу прогресу і рушійної сили перетворення організації державного устрою була підхоплена в роботах Б.О. Кістяківського. Державна влада в конституційній державі «зчеплена з народом», вони солідаризуються у досягненні основної мети соціального життя – забезпечити повноту прав і свобод особи [4].

Народне представництво в конституційній державі дає можливість «поставити державу на міцний ґрунт єдності соціальної», але в цій соціальній єдності повинна знайти своє місце і національна спільнота. Народне представництво поєднане з ідеєю національного представництва, за думкою Б.О.Кістяківського, створює умови для громадської солідарності. Він з захопленням сприймає ідею особистої автономії як варіант зняття національного конфлікту, досягнення соціальної солідарності.

Ми можемо констатувати, що підхід до проблеми федеративного державного устрою і національної автономії у вітчизняній політико-правовій традиції базується, перш за все, на принциповому зв'язку свободи індивідуального вибору і необхідністю збереження різноманітності варіантів вибору моделі самоідентифікації. Федеральний устрій вбачався українцю початку ХХ ст. першим кроком до захисту прав диференційованих культурно-етнічних груп. Повага до прав вибору особи, групи, «соціального союзу» чи партії – головний принцип європейського державотворення. Зазначений Б.О.Кістяківським головний принцип державного владарювання полягає не в волі підкоряючої, а в волі підкорюваній [5, с.275].

Національна автономія і федералізм державного утворення, з одного боку, а також союзна будова суспільства, з другого, – відображення плюралістичних соціальних форм. За своєю суттю обстоювання плюралістичної соціально-правової моделі суспільства є центром демократичної ідеї .

Крок за кроком від ідеї національної самобутності через ідею культурної, а потім територіальної автономії зароджується і розвивається ідея національної самостійності. За своєю суттю ідея національної автономії у складі федерації, а потім ідея національного суверенітету – це кроки до обмеження представницької влади з боку суспільства.

Починаючись як протест проти тиранії, національний рух ставив за мету обмеження втручання державної влади в сферу культурного розвитку та національного самовизначення. Так була відкрита сфера, що мала забезпечити розширення прав особи. Але це був і перший крок до опрацювання ідеї громадського суспільства. Від ідеї негативної свободи, яка вкорінювалась в українському суспільстві під гаслами невтручання держави в права національно-культурного розвитку до ідеї Ради національностей, яка коректує дії держави – таке поступове перетворення політико-правової думки в Україні.

Сучасна ситуація в світі і тенденції розвитку міждержавних відносин говорять про те, що відбуваються парадигмальні зміни в уявленнях про характер побудови держави і міждержавних відносин. Йде зміна розуміння терміна «федералізм», а скоріше застосування певних принципів федеральної будови держави в сучасній політико-правовій практиці. За визначенням Рональда Л. Уоттса, «нова парадигма має привести нас від світу суверенних націй-держав у світ обмеженого державного суверенітету й розвитку міждержавних зв'язків переважно федеративного характеру» [6, с.25]. Рухаючись по шляху створення суспільства, в якому пріоритетним є забезпечення рівності прав і свобод громадян, цивілізація сучасної Європи зробила наступний крок – побудову Об'єднаної Європи. Універсальність цього кроку полягає, з одного боку, в забезпеченні вирішення проблем економічного, соціального і культурного характеру на рівні регіону, територіальної громади. З другої – у можливості залучення до владних функцій більшої кількості пересічних громадян. Цей крок дає змогу зняти протиріччя між глобалізаційними процесами, які як негативний фактор нівелюють культурні, національні, місцеві особливості, і процесами збереження культурної унікальності.

Але для України етап зміни уявлень про характер міждержавних відносин, який переживає Європа, – це перспектива майбутнього. Штучно прискорені темпи соціальних змін порушують головний принцип соціальних перетворень – поступовість і відповідність до потреб сьогодення і вимог суспільства. Крок до негайних і неважених змін в сучасній ситуації призведе до неприродної модернізації суспільства і як наслідок цього стане реанімація анахронічних політичних уявлень і гасел.

Сучасна ідея федералізму виходить з принципово протилежних засновків уявлення про цілі федеративного устрою, які існували навіть на початку ХХ ст. Треба розрізнити дві принципово різні концепції федералізму: федералізм, який виникає в поліетнічному державному утворенні з елементами жорсткої централізації влади, і федералізм, що виникає під приводом захисту спільних інтересів малих етнополітичних соціальних утворень. З приводу цього треба зазначити, що новий етап розвитку ліберально-демократичної політичної системи Європи передбачає перехід від ідеї національної держави до ідеї мультикультуралізму, яка великою мірою пов'язана і з проблемою функціонування територіальної громади і національно-культурної спільноти. Мультикультура-

лізм не є чинником руйнування націй. Це явище потрібно сприймати як специфічну умову Старого світу, з його «щільним» культурним простором, який сформовано «старими» націями, що пройшли етап державництва.

Історично склалося так, що буття нації і держава рідко ототожнюються одна з одною, а національна домінанта в державній політиці ні до чого позитивного не приводила. У вітчизняному історичному досвіді ідея громадянського суспільства вибудовувалась з ідеї національної єдності спільноти, яка виборювала свої права самовизначення. Партикулярні асоціації свого часу жили існування нації, остання, в свою чергу, підтримує життєдіяльність громадянського суспільства.

Список літератури: 1. Грабовський О.Д. Сочинения. СПб., 2001. 2. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. К., 1993. 3. Ковалевський М.М. Общее учение о государстве: Лекции. СПб., 1909. 4. Кістяківський Б.О. Вибране. К., 1996. 5. Кістяковський Б.О. Социальные науки и право. Очерки методологии социальных наук и общей теории права // Кістяковський Б.О. Философия и социология права. СПб., 199. 6. Уоттс Рональд Л. Федеративні системи. Х., 2002.

Надійшла до редколегії 28.04.05

Є.О. Гайдар

БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ ТА БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Безпритульні та бездоглядні діти як соціальне явище є однолітками української незалежності й демократичних перетворень. Саме трансформаційні процеси у нашому суспільстві дали початок падінню життєвого рівня населення. До розряду матеріально неблагополучних потрапила величезна кількість українських сімей. Неспроможність батьків та осіб, які їх замінюють, подолати існуючі життєві труднощі як матеріального, так й психологічного характеру досить боляче вдарила по найбільш незахищеній категорії – дітях. Діти з неблагополучних сімей, де батьки або особи, які їх замінюють, опинилися позбавленими батьківського контролю, турботи, участі. Вони стали бездоглядними при живих батьках. Бездоглядність та безпритульність – явища, які мають багатовікову історію та йдуть практично завжди поруч, обумовлюючи одне одного. Бездоглядність виникає у результаті війн, революцій, голоду, стихійних лих, епідемій та й інших потрясінь, що викликають стан аномії, який був всеосяжно досліджений французьким соціологом Е.Дюркгеймом на прикладі вивчення причин самогубств [1]. Сплеску бездоглядності сприяють економічні кризи, безробіття, нестатки й дитяча експлуатація, а також конфліктна обстановка у сім'ях, аморальна поведінка батьків, жорстоке поводження з дітьми, тобто будь-яке послаблення впливу інститутів соціального контролю. Бездоглядність неминує супроводжують важкі соціальні наслідки: зростання кількості правопорушень, злочинність неповнолітніх, дитяча проституція, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія.